

ZOONIMLARNING BADIY ASARLARDA ISHLATILISHI

Ixtiyorbek Norov

*Nukus davlat pedagogika instituti
O'zbek tili kafedrası fan kabineti
mudiri*

Leksika til strukturasining boshqa sathlariga nisbatan anchayin harakatchan va o'zgaruvchandir. Bu sath so'z yasash, so'zlarning yangi ma'nolar kasb etib rivojlanishdan tashqari, boshqa tillardan lug'aviy birliklar o'zlashtirish yo'li bilan ham muntazam boyib boradi. Til va uning lug'at tarkibining boyishida boshqa tillardan so'z olishning ahamiyati katta. Bu yo'l orqali til tashqi omillar evaziga rivojlanadi.

Lug'at sostavi tilining eng beqaror sathi hisoblanadi. Ba'zi davrlarda til leksikasidagi chet so'zlar miqdori tilning o'z so'zlari miqdoridan ko'payib ketadi. O'zbek xalqi, ma'lumki, eng qadimgi turkiy urug' va qabilalardan o'sib chiqqan, demak, uning tili ham shu urug' va qabilalar tili negizida rivoj topgan. Markaziy Osiyodagi turli tarixiy va ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, xususan, arablar, mo'g'ullar va ruslar istilosi, qardosh qozoq, qirg'iz, turkman, tojik xalqlari bilan qo'shnichilik munosabatlari ham o'zbek tili taraqqiyotiga jiddiy ta'sir o'tkazgan, bunda ayniqsa, turkiy-arab, o'zbek-arab, o'zbek-tojik, o'zbek-qozoq, o'zbek-qirg'iz va o'zbek-turkman billingvizmi kabi omillarning roli katta bo'lgan.

Hozirga qadar mavjud darsliklarda o'zbek tili leksikasidagi so'zlarni asosan ikki guruhga ajratib tahlil etib kelinmoqda. O'zbek tili leksikasini tarixiy etimologik nuqtayi nazardan tekshirish ikki masalaga qaratiladi: a) o'zbek tili leksikasidagi o'z so'zlarni belgilash; b) o'zbek tili leksikasidagi o'zlashgan so'zlarni belgilash. Mana shu asosga ko'ra, o'zbek tili leksikasidagi so'zlarni tarixiy-etimologik nuqtayi nazardan ikki katta qatlamga bo'lish mumkin:

1. O'zbek tili leksikasidagi o'z qatlam.
2. O'zbek tili leksikasidagi o'zlashgan qatlam.

Ana shu tarixiy jarayonlar nuqtayi nazaridan qaralganda, o'zbek tili leksikasidagi o'z qatlamga umumturkiy tildagi kiyim va gazlama nomlarini kiritish mumkin. O'zlashgan qatlamga esa fors-tojik, arab, ruscha-baynaminal kiyim va gazlama nomlarini kiritdik.

1. O'zbek tili leksikasidagi o'z qatlam.

Ko'pchilik turkum xalqlar tilida qo'llanadigan, barcha turkiy tillar uchun umumiy bo'lgan so'zlar umumturkiy so'zlar deyiladi. Bu so'zlar turkiy qabilalarning goh qo'shilishi, goh ajralishi natijasida yuzaga kelgan, hozirda turkiy xalqlar deb nomlanadigan kishilar tiliga mansub so'zlardir. Oltoy tillar oilasining turkiy guruhida

(turkumida) 24 ta til: o'zbek, qozoq, uyg'ur, boshqird, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, ozarbayjon, no'g'oy, tatar, chuvash, yoqut, tuva, shor, qoraim, qo'miq, gagauz, xakas, balqar, oyrot, karagas, turk, qorachoy, oltoy turklari tillari mavjud.

Umumturkiy tildagi nomlar.

Zoonimlarining bir qismi turg'un bo'lib, kelib chiqish tarixiga ko'ra uzoq davrlarga borib taqaladi. Umumturkiy tildagi kiyim va gazlama nomlari eng qadimgi davrlardan hozirgi kungacha qo'llanilib kelmoqda: chumchuq qo'zichoq,

echkamar, echki, sirtlon, qo'chqor, qo'tos, suvarak, mushuk, laycha, yo'lbars, arslon, qo'ng'iz, g'oz, hakka, ho'kiz, eshak, o'rdak, qarg'a, qashqir, qoplon, qovog'ari, qiriqoyoq, quyon, qumursqa, turna, to'ng'iz, to'rg'ay, uloq, ukki, xachir, xo'tik, chigirtka, chiyabo'ri, yumronqoziq, ayiq, burgut bo'ri, ari, beshiktebratar, buzoq, buzoqboshi, biya, bo'taloq, buqa, bolari, ilon, it, kaltakesak, kapalak, kaklik, kiyik, ko'ppak, novvos, ninachi, olaqarg'a, olmaxon, ohu, ot, popushak, serka, qo'y, sigir, sichqon, taka, tovuq, toy, tulki, tulpor, tuya kabi.

Keltirilgan zoonimlar boshqa umumturkiy tillarda ham ayrim fonetik o'zgarishlar bilan qo'llanadi.

Shunga ko'ra o'zbek tiliga o'zlashgan zoonimlarni quyidagi guruhlariga bo'lib o'rgandik:

1. Fors-tojikcha nomlar;
2. Arabcha nomlar;
3. Ruscha-baynalminal nomlar.

2. Fors-tojikcha nomlar. O'zbek va tojik xalqlari qadimdan bir hududda (yoki qo'shni), bir xil ijtimoiy tuzumda yashab kelgan va madaniy, savdo-sotiq munosabatlarda bo'lgan. Bu ijtimoiy omillar hudud xalqi tiliga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Bundan tashqari, fors-tojik tillaridagi so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashtirilishida quyidagi omillarning alohida o'rni bor:

1. O'zbek-tojik va tojik-o'zbek ikki tilliligining keng tarqalganligi;
2. Tojik va fors tillarida ijod qilish an'analarining uzoq yillar davom etganligi;
3. Adabiyot, san'at, madaniyat, urf-odatlardagi mushtaraklik va boshqalar.

Tojiklar qadimiy Eron tilida so'zlashuvchi mahalliy aholining avlodlari hisoblanadi. Tojikiston hududida ular eramizga qadar bir necha yil oldin yashagan. VIII-X asrlardan (arablar istilosidan) keyingi davrda, ular doimo dehqonshilik va bog'dorshilik bilan band bo'lishgan. XII-XIII asrlarda Amudaryo va Sirdaryo oraliqlarida turkiy tilda so'zlashuvchi xalq o'zbeklar soni orta borgan. XIII asrda mo'g'ullar istilosi, XVI asrda Oltin O'rdaning emirilishi va Dashti qipchoq urug'larining ortishi hududdagi madaniyatning, mehnat faoliyatining o'zgarishiga olib kelishi barobarida zoonimlarning o'zlashishiga sabab bo'lgan.

Bunday omillar zoonimlarning tarkibida ham o'z aksini topgan. Masalan, bulbul jo'ja, zag'izg'on, zog'cha, kaptar, kalamush, kuchuk, laylak, pashsha, xo'roz. sher kabi.

3. Arabcha nomlar. Arab tilidan so'zlarning o'zlashtirilishi VIII asrdan boshlanib, IX-X asrlarda ansha faollashgan. Arab tilidan so'z o'zlashtirilishiga quyidagi omillar sabab bo'lgan: a) arablar istilosi; b) islom dinining keng tarqalganligi; v) arab yozuvining qo'llanila boshlaganligi; g) madrasalarda arab tilining o'qitilishi; d) turkiy-arab ikki tilliligining tarkib topganligi; e) olimu fuzalolarning arab tilida ijod qilganligi va boshqalar.

O'zbek tiliga arab so'zlari shunchalik singib ketganki, hozirgi davrda arab so'zlarining o'zbekcha yoki arabcha ekanligini ajratish qiyin bo'lib qoladi. Bu holat zoonimlarda ham o'z aksini topadi. Bunday nomlarga: maymun, tovus, timsoh, fil kabi so'zlarni kiritish mumkin.

5. Russha-baynalminal nomlari. XIX asrning 2-yarmidan Markaziy Osiyo, jumladan, O'zbekiston chor Rossiyasining mustamlaka mamlakatiga aylandi. Rus tilining o'zbek tiliga ta'siri shu davrdan boshlandi. Rus tilidan, rus tili orqali boshqa tillardan ko'plab so'zlar o'zlashdi.

O'zbek tiliga rus tilidan va rus tili orqali Evropa xalqlari tillaridan (frantsuz, italyan, nemis, ingliz, ispan) so'z kirishi ikki tarixiy davrni o'z ishiga oladi:

1. XIX asrning 2-yarmidan XX asrning boshlarigacha bo'lgan davr.
2. 1917 yildan keyingi davr.

Rus tilidan so'zlar ikki yo'l bilan o'zlashdi:

1. Rus ishchilari, ustalari, rus askarlari, chinovniklarining mahalliy aholi bilan turli xildagi aloqalari bilan og'zaki nutq orqali: shilon (chlen), adbakat (advokat), apisor (ofitser), iskalat (sklad), axran (oxrana), choynay (choynak) kabi.

2. Matbuot orqali: ayrapilan (aeroplan), pabrik (fabrika), poshta (pochta), zovut (zavod), uez (uezd), kridit (kredit), banka (bank), veksil (veksil) kabi.

Rus tili orqali kirgan so'zlarning ba'zilari dunyodagi ko'pgina xalqlarning tilida tovush tomoni deyarli o'zgartirilmay ishlatiladigan xalqaro so'zlardir. Ular, odatda, internatsional (baynalminal) so'zlar deb yuritiladi. O'zbek tiliga o'zlashgan internatsional so'zlar tarixiy jihatdan quyidagi tillarga mansub:

Demak, o'zbek tiliga rus tilidan so'z o'zlashtirilishiga ko'proq quyidagi omillar sabab bo'lgan: a) Chor Rossiyasining imperialistik siyosati; b) Sovet imperiyasida rus tilining millatlararo til mavqeiga ega bo'lishi; v) o'zbek-rus ikki tilliligining tarkib topishi; g) matbuot, radio, televideniya rus tiliga keng o'rin berilishi va boshqalar.

Bunday omillar zoonimlarda ham o'z aksini topgan. Masalan zebra, jirafa (fransuzcha), begemot (qadimiy yahudiycha), g'unajin (mo'g'ulcha) va shu kabi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jamolxonov H.A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: 2004. 2-qism. – 116 b.
2. Mamatov N. Etimologik murakkab so'zlar //O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1978. – №1. – B. 8-10.
3. Navoiy asarlari lug'ati. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san`at nashriyoti, 1972. – 784 b.
4. Norov, I. (2021, February). ONOMASTIC ANTHROPONYMS IN STARRY NIGHTS. In Euro-Asia Conferences (pp. 42-44).
5. Norov, I. (2023). DEFINITION OF ZOONYMS IN UZBEK ARTISTIC WORKS. INTERNATIONAL JOURNAL OF RECENTLY SCIENTIFIC RESEARCHER'S THEORY, 1(1), 1-6.
6. Yusupov, S. (2023). Use of Zononyms in Works. International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD).
7. Temirbekova, A. U. (2021). Emotional urges in karakalpak. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(5), 189-193.